

ÜSKÜDAR'IN HAMAMLARI, HAMAM MEKANLARI ve ÇALIŞANLARI

GÜLHAN BENLİ*

ÖZET

Sivil mimarimizin önemli ve üzerinde yeterince durulmamış kurumlarından biri de hamamlardır. Sanat ve mimarlık bakımından büyük bir önemi bulunan hamamlar, kültür tarihi açısından da önem arz eder. İstanbul'un fethinin ardından kentte Osmanlı idaresi tarafından başlatılan imar hareketlerinde, cami ve medreseler kadar, çeşme ve hamamların inşasına da çok önem verilmiştir. Hamamlara boyut ve işlevlerine göre “çifte hamam”, “çarşı hamamı”, “rical (erkek) hamamı”, “avret (kadınlar) hamamı” gibi adlar verildikleri görülür. “Çifte Hamam” olarak tanımlananlar, biri erkeklere, diğeri kadınlara, gün boyu açık olan bitişik hamamlardır. Kadınlar hamamına gelenlerin erkekler tarafına gelenlerce görülmemesi amacıyla çifte hamamlar, erkek ve kadın giriş kapıları birbirini göremeyecek şekilde ters yönde ve farklı sokaklara açılır olarak planlanmışlardır. Tipik Osmanlı hamamı biribiri ile ilişkili üç ana mekandan oluşur; camegah yada soyunmalık mekanı olan soğukluk, kurulanma ve peştemal değiştirme mekanı olan ılıkılık, halvetleri ve ana yıkanma yerini içeren sıcaklık. Genellikle sıcaklık mekanı, cam fanuslarından içeriye loş ışık veren geniş bir kubbe ile örtülüdür. Hamamlar ortak buluşma yerleri olarak evlilik, doğum gibi sosyal etkinliklere de ev sahipliği yapar. Bu çalışmada, yazılı kaynaklarda adı geçen ancak günümüzde yok olmuş Üsküdar hamamları listelenecektir. Aynı zamanda geçmiş ve günümüzde çalışan ve işletenler hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Üsküdar Hamamları, hamam mekanları, hamam çalışanları.

ABSTRACT

One of the structures of Turkish civilian architecture, which is important but not sufficiently emphasized, is Turkish hammams. They are very important with regard to Turkish cultural history. Following the conquest of Istanbul, it is known that the Ottoman administration who initiated a movement of reconstruction put the emphasis on fountains and hammams, as well as mosques and madrasas. Hammams of Istanbul were named according to their size and function, such as “double hammam”, “bazaar hammam”, “rijal (men) hammam” and “avret (women) hammam” which are in neighborhoods. Those hammams defined as “double hammam” are planned as two adjacent hammams, one for men, and one for women, open through all day. In order to avoid the visitors of the women's hammam to be observed by men, double hammams had two gates in opposite directions, with entries from two different streets. A plan of typical Ottoman's hammam consists of three basic, interconnected rooms: the dressing room is the soğukluk, the intermediate room is the warm room; ılıkılık, which is used as drying and towel changing room and the bathing hot room is the sıcaklık. The sıcaklık usually has a large dome decorated with small glass windows that create a semi illuminated space. Public baths have also become incorporated housing the social activities as meeting places. On many occasions they became places of entertainment and ceremonies, such as before weddings, celebrating newborns, beauty trips. In this study the hammams will be listed which are extincted in Üsküdar today but were mentioned in written sources, and also the number of employees and the men who operates the existing hammams today and in the past will be named.

Key words: Üsküdar Baths, part of baths, employees of hammams.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, benli.gulhan@gmail.com

GİRİŞ

Soyunmalık, soğukluk ya da camegah (halk arasında camekan da denir), ılıkılık, sıcaklık, halvet, cehennemlik, külhan gibi bölümlerden oluşan Türk Hamamı, özellikle Osmanlı klasik döneminde gelişen bir yapı tipi olarak karşımıza çıkar. Hamam mimarisinde çoğunlukla merkezi planlı, tek ya da çifte hamam olarak adlandırılan plan şeması uygulandığı görülür. Hayır kurumlarına, özellikle de camilere gelir sağlamak amacıyla, külliye'nin bir parçası olarak yapılan hamamların dışında, ticari amaçla açılan mahalle içi hamamları da inşa edilmiştir.

Osmanlı mimarlığının sayıca en zengin yapı türlerinden olan hamamlar, İstanbul'un en eski yerleşim yerlerinden biri olan Üsküdar'da hem külliye içerisinde hem de bağımsız olarak uygulanmıştır. Üsküdar'da külliye'nin parçası olarak planlanan hamamların halen varlığı söz konusu iken, külliye'den bağımsız olarak yapılan hamamların, sahibine gelir getirdikleri sürece kullanıldıkları, sonrasında el değiştirdiği ya da yıktırılması nedeniyle günümüze ulaşan örneklerin sayısı oldukça azdır.

Bildiri konusu olarak seçilen Üsküdar hamamlarından, yazılı kaynaklardan araştırılarak günümüz ilçe sınırları içerisinde kalan 23 adeti belirlenmiş, listesi oluşturulmuş ve hamamların yerlerine gidilerek mevcut durum tespitleri, günümüz sahipleri ve çalışanları belirlenmiştir.

YAZILI KAYNAKLARDA ÜSKÜDAR HAMAMLARI

Bildiri kapsamında Üsküdar günümüz ilçe sınırları içerisinde adı geçen Osmanlı dönemi hamamların listesi ve çalışanları *tablo 1*'de, fiziki mevcut durumlarına ve günümüz çalışanlarına ait genel tespitler ise *tablo 2*'de belirtilmiştir.

Tezkiret-ül-Bünyan'da Üsküdar'da Mimar Sinan'a ait adı geçen hamamlar;

- Üsküdar Sarayında üç bab hamam,
- Valide Sultan Hamamı.

Evliya Çelebi'de adı geçen Üsküdar hamamları;

- İskele çarşısındaki Sultan Hamamı,
- Çarşı içinde Çarşı Hamamı,
- At Pazarı yakınında Orta Valide Hamamı,
- Kösem Valide Sultan Hamamı,
- Cinci Hamamı (Cinci hocanın sarayının yanında).

Evliya Çelebi bu hamamlardan başka Üsküdar şehrinin 800 kadar saray hamamı bulunduğunu söylerken "...*bunların bazısında mahalle ahalisi ehil ve iyallarıyla gelip safa ederler...*" açıklamasında bulunuyor¹.

¹ Zuhuri Danişman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Z. Danişman Yayınevi, İstanbul, 1969, cilt 1, s.475.

Tablo 1: Üsküdar İlçesinde (günümüz sınırları ile) tespit edilen hamamlar (alfabetik sıra ile) (Parantez içindeki isimler hamamların anıldıkları diğer isimleridir)

No	Hamamın Adı	Yapım Tarihi	Yaptıran / Mimarı	Geçmişteki personel profili / İşletmecisi
1.	Ağa Hamamı (Kulluk Hamamı)	1609	I. Ahmed'in kiler ağası Malatyalı İsmail Ağa	1734 yılı hamam müstahdemleri sicil defterine göre; natır, dellak, yanaşma, külhancı toplam 13 kişi; 1945'de 1 natır, 2 dellak, 1 yanaşma, 1945'lerde işletmeci Tokat Reşadiyeli Abdullah Ağa, ölünce karısı Nazmiye Turunç devam etmiş
2.	Altunizade İsmail Zühdi Paşa Hamamı	1865-66	Ayan Meclisi azasından Müşir İsmail Zühtü	
3.	Ayazma Hamamı ² (Kuşluk Hamamı)	1760- 1761	III. Mustafa / Mimarbaşı Mehmet Tahir Ağa	1914 'lerden sonra terkedilmiş 1974'den sonra özel mülkiyete geçmiş
4.	Beylerbeyi Hamamı	1778	I. Abdülhamid / Mimarbaşı Mehmet Tahir Ağa	1961'de 1 natır, 1 dellak, 1 külhancı, 3 müstahdem / 1961'de sahibi olan Feridun Ersözlü işletmekte, 1975'de ise sahibi Nevzade isminde bir kişiymiş
5.	Bulgurlu Hamamı (Aziz Mahmut Hüdai Hamamı)	1618	Şeyh Aziz Mahmud Hüdai Efendi	1961'de 1 natır, 1 dellak, 1 külhancı, 2 müstahdem / 1961'de Ermeni Kirkor Hazarasyan işletmekte
6.	Büyük Hamam-Yeşil Direkli Hamam (Mimar	1583	II. Selim'in eşi Nurbanu Valide Sultan/ Mimar	
7.	Cinci Hüseyin Efendi ³ Hamamı	1643	Sultan İbrahim dönemi Cinci Hüseyin Efendi	
8.	Çengelköy Hamamı	18. yy.	Niş Defterdarı Mustafa	
9.	Çinili Hamam	1640- 1641	I. Ahmed'in eşi Kösem Valide Sultan / Mimarbaşı Kasım Ağa	1734 yılı hamam müstahdemleri sicil defterine göre; 11 dellak, 3 natır, 1 külhancı, 6 müstahdem / 1923'de yangın geçirip kapatılmış, 1963'de Tokatlı Ruşen Küçük satın alıp, onarıp işletmiş

² Ayazma Camii Külliyesinin hamamı olduğu düşünülmektedir

³ Danışman, a.g.e., cilt 2, s. 174

10.	Dağ Hamamı	18. yy. sonu	Şeyhülislam Arif Hikmet	1950'lerdeki sahibi Üsküdar Ağa Hamamında sahibi olan Tokat Reşadiye'li Abdullah Ağa / 1971'den sonra Kadir Çeçen işletiyormuş
11.	Eski Hamam (Şifa Hamamı) ⁴	15. yy.	Rum Mehmet Paşa	1734 yılı hamam müstahdemleri sicil defterine göre; 9 dellak, 4 natır, 1 külhancı, 1968'de 3 natır, 3 dellak, 1 külhancı / 1968'deki sahibi Divrikli Hayri Akbülbul
12.	Hacı Paşa Hamamı (Hacı Ahmed Bey Hamamı) (Doğancılar Hamamı) ⁵	1585	İsfendiyar Oğullarından Doğancıbaşı Hacı Ahmed Paşa	
13.	Hüseyin Paşa Hamamı ⁶			
14.	İstavroz Hamamı ⁷	1618	Sadr-ı Azam Öküz Mehmet Paşa Vakfı	1734 yılına ait deftere göre; 1 kişi
15.	Kandilli Hamamı ⁸	1751	I. Mahmud	
16.	Kuzguncuk Hamamı (Batak Hamamı) (Küçük Hamam)	1840-1850	Ermeni vakfı	
17.	Küçük Hamam-İskele Hamamı (Kullak Hamamı)	1547	Mihrimah Sultan / Mimar Sinan	
18.	Limonlu Konak-Köprülü Konak Hamamı			
19.	Salacak Hamamı ⁹			
20.	Selamsız Hamamı (Selami Ali Hamamı) ¹⁰	1677	Tekke hamamı olarak yapılmış	1734 yılına ait deftere göre; 3 kişi
21.	Selimiye Hamamı	1802	Sultan III. Selim	
22.	Sinan Paşa Hamamı ¹¹	1582-1593	Sadrazam Sinan Paşa	
23.	Toptaşı-Valide Sultan Hamamı	1583	Atik Valide Sultan / Mimar Sinan	

Tablo 2: Üsküdar İlçesindeki hamamların günümüze ait tespitleri

No	Hamamın Adı	Yeri	Günümüzdeki durumu	Günümüzdeki çalışan / İşleten

⁴ Rum Mehmet Paşa Külliyesinin hamamı olduğu düşünülmektedir, 1885 de onarım görmüştür

⁵ Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani cilt 1, s.204; Şinasi Akbatu, İstanbul Hamamları, s:486; Danişman, a.g.e. cilt 2., s.35; İ. Hakkı Konyalı cilt 2, s. 439, 441

⁶ Abdullah Kuran, Mimar Sinan, Hürriyet Vakfı Yayınları, s:392

⁷ Süreyya, a.g.e., cilt 4, s.147; Akbatu, a.g.e., s.490, 1147 tarihli Hamamcı Esnafı Defteri

⁸ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Boğaziçi'ne Dair, s:92

⁹ Salacak Sarayı'nın hamamı olduğu düşünülmektedir

¹⁰ Akbatu, a.g.e., s:486

¹¹ Akbatu, a.g.e., s:486

1.	Ağa Hamamı (Kulluk Hamamı)	Üsküdar, Ahmediye	Aktif çalışıyor	Kadınlar tarafında 1 kişi, erkekler tarafında 2 kişi / Tokat Reşadiyeli Mehmet Aydın
2.	Altunizade İsmail Zühdî Paşa Hamamı	Üsküdar, Altunizade	Camegah kısmı yıkılmış olup yapının geri kalanı atıl olarak bakımsız durumdadır	---
3.	Ayazma Hamamı (Kuşluk Hamamı)	Üsküdar, İmrahor	Külhan kısmı su deposu dışındaki bölümleri yıkılmıştır, (günümüzde su deposu haline getirilerek araba yıkama yapılmaktadır)	---
4.	Beylerbeyi Hamamı	Beylerbeyi	Aktif çalışıyor	3 kişi / Ankaralı Türkan Bal
5.	Bulgurlu Hamamı (Aziz Mahmut Hüdai Hamamı)	Üsküdar, Bulgurlu	Aktif çalışıyor	4 kişi / Sivashlı Ömer Osman Özay
6.	Büyük Hamam – Yeşil Direkli Hamam (Mimar Sinan Hamamı)	Üsküdar, Merkez	Alış-veriş merkezine dönüştürülmüş	---
7.	Cinci Hüseyin Efendi Hamamı	Üsküdar, Tunusbağı	Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
8.	Çengelköy Hamamı (Kuşluk Hamamı)	Çengelköy	Yıkılmış (1910 yıllarında kapanmış, 1948'den sonra yıkılmış)	
9.	Çinili Hamam	Üsküdar, Çavuşdere	Aktif çalışıyor	Kadınlar tarafında 2 kişi, erkekler tarafında 3 kişi / Tokatlı Ruşen Küçük ve torunları
10.	Dağ Hamamı	Üsküdar, İcadiye	Külhan kısmı su deposu dışındaki bölümleri yıkılmış, mahalle parkının içinde kalmıştır	---
11.	Eski Hamam (Şifa Hamamı)	Üsküdar, Uncular	Aktif çalışıyor	Kadınlar tarafında 2 kişi, erkekler tarafında 4 kişi / Sivas Divriği'li Hayri Bülbül ve oğulları
12.	Hacı Paşa Hamamı (Hacı Ahmed Bey Hamamı) (Doğancılar Hamamı)	Üsküdar, Doğancılar	Yıkılmış (1918 büyük Doğancılar yangını ardından)	---
13.	Hüseyin Paşa Hamamı		Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
14.	İstavroz Hamamı	Beylerbeyi	Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
15.	Kandilli Hamamı	Kandilli	Yıkılmış (1930'larda)	---
16.	Kuzguncuk Hamamı (Batak Hamamı) (Küçük Hamam)	Kuzguncuk	Atıl ve bakımsız halde durmakta	---

17.	Küçük Hamam-İskele Hamamı (Kullak Hamamı)	Üsküdar, Merkez	Alış-veriş merkezi	---
18.	Limonlu Konak-Köprülü Konak Hamamı	Üsküdar-Nuhkuyusu	Yıkılmış	---
19.	Salacak Hamamı	Üsküdar,	Yıkılmış (yeri tespit edilemedi)	---
20.	Selamsız Hamamı (Selami Ali Hamamı)	Üsküdar, Selamsız	Özel mülk olarak apartmanların arka bahçesinde kalmıştır	---
21.	Selimiye Hamamı	Üsküdar Selimiye	Atıl ve bakımsız halde durmakta (1973 yılından sonra terkedilmiş)	---
22.	Sinan Paşa Hamamı	Üsküdar, Doğancılar	Yıkılmış (1918 büyük Doğancılar yangını ardından)	---
23.	Toptaşı-Valide Sultan Hamamı	Üsküdar, Toptaşı	Aktif çalışıyor¹²	Kadınlar tarafında 2 kişi, erkekler tarafında 3 kişi / Tokatlı İsmet Yılmaz

HAMAM ÇALIŞANLARI

Hamamlarda tellaklar (erkekler bölümündeki kese yapan, isteğe göre müşteriyi yıkayan), natırlar (kadınlar bölümünde kese yapan) ve dış hizmetlere bakan külhancılar bulunur. Tellaklar, hamama gelen müşterileri, istek üzerine yıkayan kimselerdir ki, eskiden yakışıklı olmasına önem verilirdi. Tellakı güzel olan hamam, sayıca daha çok müşteri çekerdi. Natır, kadın müşterileri yıkayan kimse olarak görülmesine rağmen, erkek hamamlarında da natır adı altında bazı kimseler bulunuyordu.

Raşid Tarihi'nden¹³ öğrenildiğine göre, 1719 yılında, Arnavut Hamam Dernekleri tarafından insanlar öldürüldüğü için bir karar alınarak, İstanbul'daki hamamcılar Kethüdasına, Yiğitbaşlarına ve Şeyhlerine gönderilen bir emirnamede, hamamlarda kesinlikle Arnavut tellak kullanılmaması, varsa derhal çıkarılması, hamamlara Anadolu ve İstanbul uşağından başka tellak ve natır alınmaması, alınırken de bunlardan kefil istenilmesi bildirilmektedir. Bu tarihlerde İstanbul hamamlarında 284 hizmetli bulunduğu, bunların 137'sinin Arnavut oldukları için derhal çıkarıldıkları bilgisi de bulunmaktadır.

1630-1631 tarihli bir nizamnamede (belediye zabıta talimnamesi): hamamcılar için "... hamamlar çok temiz, suyu mutedil, hamamın içi sıcak olacaktır. Dellaklar cüstü çalاک (eline ayağına çabuk, canlı, hareketli) olacak, usturaları keskin olacak, ziyade hizmet edip muhkem kese süreler; anın usturasu ayrı ola, o usturayı başa sürmeyeler. Tasları kalaylı, peştemalleri çok temiz ve sağlam ola, natırlar müşteriye pak futalar ve silecek vereler ..." biçiminde talimatlara rastlanır.

Asırlarca toplumun sıklıkla kullandığı mekanlar olan hamamların beraberinde bir kültür gelişmiş, kullanılan eşyadan, hamamda çalışan kişilerin adlarına ve buralarda yapılan sohbetlere kadar çeşitli kavramlar türemiştir. Hamamlarda natır ve tellaktan başka külhancı, meydancı, peştemalcı, çıkmacı, kahveci gibi adlarla anılan hizmetli grubunun da çalıştığı bilinmektedir.

HAMAMI OLUŞTURAN MEKANLAR

¹² Bir dönem marazgozhane iken 1985'de onarıp kullanıma açılmış

¹³ Mehmed Raşid, Tarih-i Raşid, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1865, cilt 5, s. 210; Ahmet Refik Altınay, Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 67

Camegah; hamamın girişi doğrudan camegah (soyunmalık, soğukluk) bölümüne olup, bu mekan dışarıdan kolaylıkla farkedilebilen bir üst örtü ile örtülüdür. Camegahı kargir olan hamamlarda en büyük kubbe, bu mekan üzerini örter. Hamamların en gösterişli yeri olan camegah mahalinde hamamcıya ait bir oda, müşterilere ait soyunma odaları, havlu, peştemal takımı, bazen davlumbazlı bir kahve ocağı, çoğunlukla çatı feneri (ışıklık) ve bazen de bir çeşme ya da fiskiyeli bir havuz bulunur. Hamamda yıkanıp çıktıktan sonra kullanılmış peştemallerin bırakıldığı ve kirlilerin yıkandığı geniş bir mermer yalak; yaşmaklık bulunur (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Eski (Şifa) Hamamı, erkekler bölümünde yaşmaklık ve ılıklığa geçen kapı

Büyük hamamlarda bazen iki katlı olarak da uygulandığı görülen yerden az yüksek sekiler, camekan bölümünün üç kenarında yer alır. Sekilerin yukarısında, ahşap merdivenle çıkılan şirvan / soyunma odaları (kabinler) vardır. Bu bölümlerde kişiye ait eşyaların konulabilmesi için duvara gömülü dolap nişleri bulunur. Günümüzde çalışan hamamlarda hem erkekler hem de kadınlar kısmında soyunmalıkların 2 katlı oldukları görülmüştür (Fotoğraf 2). Zaman içerisinde bazı hamamlarda ahşap olan ara katların ve ara kata çıkan ahşap merdivenlerin, betonarme olarak yenilediği gözlenmiştir. Ahşap bölmeler ile düzenlenmiş küçük özel odalar ise halen fonksiyonlarını devam ettirmektedir.

Soyunmalık, kubbesinde bulunan çatı feneri ile içeriye gün ışığı alır. Camegahın ortasında yer alan mermer şadırvan, hamamlarda çok tercih edilen bir öge olmuştur. Bu öge, Çinili Hamam'ın erkekler kısmında korunmaya devam etmektedir (Fotoğraf 3).

Hamamın camegah bölümü, sosyal açıdan önemli işlemlere de sahiptir. Müşterilerin peykeler üzerinde yıkanmadan önce ve sonra dinlendiği, sohbet edip, çay, kahve, şerbet içtikleri bilindiği gibi, günümüzde yaşayan hamamlarda bu özellik halen sürdürülmektedir.

Soğuktan ılıklığa ahşap, ağır bir kapı ile geçilir. Bu kapı sıcaklığın dışarıya kaçmaması için ancak bir insan boyu yüksekliğindedir ve kapının üzerinde çıkan buharı yakalamak için yarım koni şeklinde bir şapka vardır (Fotoğraf 1). Sıcaklık- soğukluk arasını yalıtan bu kalın ahşap kapı, her giriş çıkıştan sonra bir ağırlık düzeneğiyle kendiliğinden kapanır.

İlklık; Bu bölüm, birdenbire sıcak hamam ortamına girmemek, yıkandıktan sonra doğrudan câmegâha çıkmamak, bir süre taş sekilerde oturarak dinlenip ferahlamak içindir. Bu bölümde dinlenme sekilerinin karşı cephesinde ayrı hücreler içerisinde hela ve traşhaneler yer alır. Traşlık denilen yerde ustura ile baş traşı yapılırdı. 1630 tarihli nizamnamede traşçıların "baş traş etmede usta olmaları ve ustularını keskin bulundurmaları" istenmiştir. Bu alanlar günümüzde eski işlevini devam ettirmemektedir,

bazı hamamlarda bu küçük alanların kapatılarak sauna odalarına dönüştürüldüğü gözlenmiştir.

Fotoğraf 2. Eski (Şifa) Hamamı, erkekler bölümü soyunma odaları

Fotoğraf 3. Çinili hamam erkekler kısmı şadırvanı

Sıcaklık; (harare) plan düzeni ve mukarnas bezemeleri ile sıcaklık mekanı, hamam mimarisinin en önemli ögesidir. Esas yıkanma yeri olan bu mahalde bir göbek taşı, açık sofalar ve kapalı mekan olan halvetler bulunur. Sıcaklık bölümünün ortasında geniş ve yerden yükseltilmiş bir seki (göbektaşı) bulunur. İncelenen hamamlarda göbek taşlarının fonksiyonlarını aynen koruduğu ve hala çok rağbet gördüğü tespit edilmiştir. Mermer döşeli zeminin ortasında göbektaşı, kenarlarında su giderleri, eyvan sekileri, köşelerde kemerli halvet girişleri, karşılıklı dört yönde de eyvan görünüşlü açık halvetler yer alır. Alttan ısıtılmalı mermer göbektaşı, zeminden diz boyu yükseklikte, kare biçiminde, oturma, uzanma, keselenme, masaj setidir. Açık halvetlerle kapalı halvetlerde, sıcak soğuk musluklu kurnalar, duvarlar boyunca 15- 20 cm. yüksekliğinde oturma- yıkanma sekileri bulunur (Fotoğraf 4).

Halvet; görece daha küçük ve genel yıkanma yerinden ayrılmış özel bir yıkanma odasıdır. Genellikle bütün sıcaklık döşemeleri ve belli bir yüksekliğe kadar duvarları mermerle kaplıdır. Halvet kapılarının perde ile kapalı olanları da vardır. İncelenen bazı hamamlarda eskinin deri perdesi yerine, pvc malzemeli kapıların aldığı gözlenmiştir.

Fotoğraf 4. Ağa Hamamı kadınlar kısmı halvet bölümü

Külhan; suyun ve hamamın ısıtılması için külhan mahalinde odun veya pırnal denilen çalı yakılırdı (Fotoğraf 5). Külhanda yakılan ateş, hamamın halvet, sofa ve göbek taşı altındaki kanallarda dolaşır ve sirkülasyonu temin için de, hamam duvarları içinden geçen tütekler yapılır. Külhan ocağının üstünde bir baca bulunur. Hamamın altındaki bu kanallara cehennemlik denilir. Külhan ocağının üstünde, sıcaklığı muhafaza ettiği için bakırdan yapılmış büyük bir su deposu bulunur. İşletmesi devam eden Üsküdar hamamlarının hepsinde halen yakıt olarak odun kullanılmaktadır. Geçmiş yüzyıllarda hamamların oduna olan ihtiyacı fazla olduğundan bir çok koruluk zarar görmüştür. Örneğin 19. asrın ikinci yarısında, İvaz Fakih Vakfı'na ait Büyük Çamlıca'nın muhteşem korusunun 250 lira karşılığında Üsküdar Büyük Hamam sahibine satıldığı, yazılı kaynaklardan edinilen bir bilgidir.

Süsleme; dış görünüşe fazla önem verilmediği halde, iç mekana özen gösterilmiştir. Çok rutubetli ve alt kısımları her zaman ıslak olan duvarlarda belirli bir yüksekliğe kadar, mermer kaplama uygulanmıştır. Kurnaların dönüş kısımlarında fazla gösterişli olmayan taş oyma bezemeleri, süsleme örneklerindedir. Buna karşın kubbe ile oluşturulan üst örtünün kasnak kısmı ile ana beden duvarları birleşim noktalarında; Türk üçgenleri, tromp, alçı mukarnas bezemeler uygulanmıştır. Hamamlardaki en zengin süsleme örnekleri arasında mukarnas bezemeler gösterilir. İncelenen örnekler arasında yoğun süslemelere rastlanmamıştır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 5. Selimiye hamamı külhanı

Fotoğraf 6. Eski (Şifa) Hamamı kadınlar sıcaklık kısmı

Üst örtü; camegah bölümü ahşap olduğunda çatının merkezine kare planlı ışıklık

yerleştirilerek, üst örtü kırma çatı olarak düzenlenir. Kargir olarak yapıldığında hem camegah hem de sıcaklık bölümlerinin üzeri, kubbe ile örtülüdür. Kubbe üzerinde ise içeriye ışık sağlamak için filgözü olarak adlandırılan, çapı 20-40 cm. civarında olan yuvarlak pencereler vardır. Kubbenin üzeri kurşun kaplıdır. Günümüzde kurşun malzemenin bakım, onarım maliyeti çok yüksek olduğundan, incelenen hiç bir örnekte kurşun çatı örtüsüne rastlanmamıştır. Bu malzemenin yerini, pvc ya da bitüm esaslı malzemeler almıştır (Fotoğraf 7). Ilıklık kısmı, soyunmalık ve sıcaklık kısmı arasında bulunduğu için genellikle enine uzanan dikdörtgen planlıdır ve üst örtü biçimi çoğunlukla beşik tonoz olarak uygulanmıştır.

Fotoğraf 7. Çinili Hamamı kubbeleri

ÜSKÜDAR HAMAMLARI PLAN ŞEMALARI

Osmanlı dönemi hamam mimarisinde, Bizans ile sıkı ilişki içinde olmasına rağmen, kendine özgü olarak gelişmiş plan şeması izlenir. Hamamlardaki ana işleyiş şemasında, camegah - ılık - sıcaklık olarak betimlenen mekanların birbiri ardına yerleşmesi ile kurulan düzen esastır. Toptaşı-Valide Sultan, Eski (Şifa) ve Çinili Hamamı örneklerindeki gibi, erkeklerin girişleri ana yol üzerinden olurken kadınların girişleri, mahremiyet esaslı ara ya da yan yoldan verilmiştir.

İncelenen hamamlarda plan katagorisi tanımlanırken esas mekan olarak sıcaklık bölümü ele alınarak bir çalışma yapılmıştır. Buna göre Üsküdar hamamlarından plan krokileri elde edilenler içerisinden gruplandırılmaya gidildiğinde en çok iki tip planın uygulandığı görülür.

Plan A Tipi; Sıcaklığı dört eyvanlı ve köşelerde halvet hücreleri olan tip. Anadolu'nun en eski hamamlarında da kullanılmış yaygın bir biçimdir. Dört yöne tonozlu eyvanlarla açılan bu tipte, sıcaklık mekanı bir haç şeklinde olup kollarla dış beden duvarları arasındaki köşelerde dört halvet sayısı bazen üçe, bazen ikiye düşebilmektedir. Nadir hallerde tek halvetli hamamlar da yapılmıştır. İncelenen örnekler arasında Ağa Hamamı, Altunizade Hamamı, Ayazma Hamamı, Çinili Hamam, Eski Hamam bu grupta değerlendirilmiştir.

Plan B Tipi; Sıcaklığı yıldızvari olan grup. Bu gruptaki hamamların sıcaklık bölümünde merkeze açılan çapraz köşelerde halvetler bulunur. Köşe halvetleri arasında, tonozlu nişler yer alır. Bu nişler, eyvan olarak da adlandırılabilir. İncelenen örnekler arasında Büyük Hamam bu grupta değerlendirilmiştir.

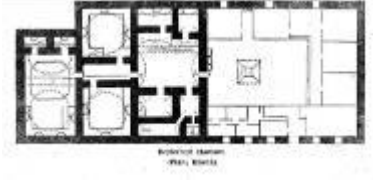

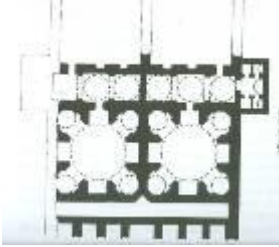
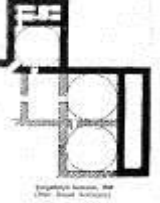
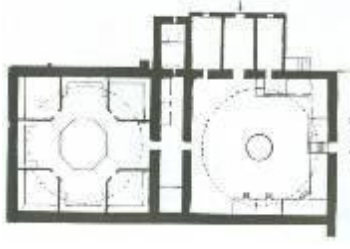
Plan C Tipi; Sıcaklığında halvet hücreleri bulunmayan grup. Bu gruptaki hamamların

sıcaklık bölümü, bütün olarak düşünülmüştür. Daha çok umumi sayılabilecek hamamlarda uygulamış plan tipi olma ihtimali vardır. İncelenen örnekler arasında Beylerbeyi, Bulgurlu, Çengelköy Hamamları bu grupta değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Üsküdar İlçesindeki Hamamların plan kategorileri¹⁴ (Plan krokilerine ulaşılabilenler dahil edilmiştir)

Hamamın Adı / Plan Kategorisi	Plan Şeması	Plan Açıklaması
Ağa Hamamı (Kulluk Hamamı) / Çifte hamam		Soğukluk kısmındaki merdivenden 2 katlı olduğu anlaşılır. Sıcaklık kısmında köşelerde 4 adet halvet ve aralardaki eyvanlar görülebilir, ortadaki göbek taşının varlığı hissedilmektedir
Altunizade İsmail Zühdi Paşa Hamamı / Tekli hamam		Sıcaklık kısmında köşelerde 4 adet halvet görülmektedir
Ayazma Hamamı / Tekli hamam		Sıcaklık kısmında köşelerde 3 adet halvet görülmektedir

¹⁴ Şinasi, a.g.e., A. Refik Altınay, Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, A. Kemal Aru, Türk Hamamları Etüdü, İTÜ Mimarlık Fak. yayını, İstanbul, 1940, M. Nermi Haskan, İstanbul Hamamları, Turing Yayınları, İstanbul, 1995, M. Nermi Haskan, Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, Üsküdar Belediyesi yayınları, c.2, İstanbul, 2001. İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi, c.3, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1977, N. Köseoğlu, İstanbul Hamamları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sayı 128, İstanbul, 1952, B. Ünsal, "Sinan'ın Son bir Eseri: Üsküdar Büyük Hamamı'nın Aslı Şekline Dönüşümü", Taç Vakfı Yayınları, sayı 1, İstanbul, 1986.

Beylerbeyi Hamamı / Tekli hamam		Camekanın üç tarafı soyunma odaları ile çevrilmiştir. İhlalkıdaki halvet ve 2 ayrı tuvalet dikkat çekicidir. İhlalkıdan girilen dar uzun bir koridorun sağ ve sol tarafında üzeri kubbe ile örtülü, üçer kurnalı halvetler ve koridorun sonunda 1 büyük 2 küçük halvet çizilmiştir. Büyük halvetin ortasında sekiz yüzlü bir göbek taşı vardır.
Bulgurlu Hamamı / Tekli hamam		Hamama sokaktan bir koridor ile girilir. Kapının iki tarafında birer oda vardır. Camekan kısmına merdiven ile inilir. Etrafında soyunma odaları ve şadırvan görülür. Soğukluğun sağ tarafında hela ve temizlik yeri, sol tarafında ise kurulanmak için kerevet yeri bulunmaktadır. Yıkınma mahali dört köşe ile halvetten ibarettir ¹⁵ .
Büyük Hamam / Çifte hamam		Sıcaklığındaki yıldızvari halvet ve eyvan yerleşimi dikkat çekicidir ¹⁶ .
Çengelköy Hamamı / Tekli hamam		
Çinili Hamam ¹⁷ / Çifte hamam		Günümüzde aktif olan hamamda tek ve yüksek kubbeli camegahda iki katlı ahşap soyunma odaları, orta yerde ise 4 kademeli fiskıyeli mermer havuzu vardır. Soğuklukta temizlik yerleri ve hela bulunmaktadır. Sıcaklıkta orta yerde bir göbek taşı, dört köşede ikişer kurnalı halvetler ve üç sofası vardır. Halvetlere eşya koymak için ayrıca nişler yapılmıştır.

¹⁵ Soldaki halvetin kapısından girilince karşıya gelen kurna, hayatta iken kerametine inanılmış Aziz Mahmud Efendi'nin yıkandığı kurna olarak tarif edilmektedir

¹⁶ Yeşil Direkli Hamam'ın biri açık diğeri koyu yeşil sütunlardan biri 1930'larda Üsküdar meydanına getirilmiş, 1940'lara kadar burada kalmıştır. Diğeri ise, Şemsipaşa Camii'nin 1940 tarihindeki onarımı sırasında medrese derşanesi önündeki revaka yerleştirilmiş ve hala orada bulunmaktadır. 1932 yılında Gümülcüne eşrafından, Mehmet Bozkurt Bey tarafından satın alınan hamamın cephesinde bulunan salaş ilaveler kaldırılmış ve cadde boyunca üç dükkan yaptırılmış, mavi köşe olarak bilinen bu dükkanlar, 1958 yılında yıkılmıştır. Esas hamam kısmı, bir marangoza kiraya verilmiş ve külhan kısmı da garaj olmuştur. Aynı sene Menderes imarında üç dükkan ile beraber hamamın erkekler ve kadınlar kısmının camekanları istimlak edilmiştir. Mehmet Bey, 1962 yılında hamamı, şimdiki şekliyle restore ettirmiş ve Mimar Sinan Çarşısı adıyla işletmeye açmıştır. Onarım sırasında halvetlerden ve ihlalkıdan dışarıya dört kapı açılmıştır.

¹⁷ Çifte olan hamamın sadece erkekler kısmının plan krokisi elde edilebilmiştir

Eski Hamam / Çifte hamam	Türkische Edd. Hamam 1931' Cezir Zeli	Soğukluğundaki odalar, ılıklıktaki helalar, sıcaklıktaki dört eyvanlı ve köşelerde halvet hücreleri haçvari plan izlenimi vermektedir.
Toptaşı-Valide Sultan Hamamı / Çifte hamam		Kare planlı soğukluk ve sıcaklık, dikdörtgen planlı ılıklık mekanları simetrik uygulanmıştır. Sıcaklık kısımlarındaki sekizgen göbek taşları dikkat çekicidir.

Fotoğraf 8. 1930'lu yıllarda Mimar Sinan eseri olan Yeşil Direkli Hamam, Yeni Valide Camii önünde seçilmektedir

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kente, uzaktaki kaynaklardan suyolları ve kemerleriyle akıtılan suyun yetersizliğine ve yaşanan su sorunlarına karşılık, hamamların suyun en fazla harcandığı tesisler olması nedeniyle 18. yüzyılın ikinci yarısında Sur-içi'nde yeni hamam yapılmasını III. Mustafa'nın (1757- 1774) yasakladığı bilinmektedir. Vakıf eseri olan hamamların zamanla özel şahısların eline geçmesi, yaşanan savaşlar, yangın ve deprem gibi doğal afetlerin yarattığı zararlar, mevcut hamamların da onarımlarını oldukça güçleştirmiştir. Böylesi dönemlerde hamamların kapatılması ve terk edilmesi süreci yaşanmıştır. Hamamların camegah gibi geniş mekanları, zaman içerisinde ahşap atölyesi, depo, imalathane, hatta ahır olarak kullanılmıştır.

Özel şahısların mülkiyetindeki hamamların da gittikçe yükselen yakıt ve su masraflarına karşılık karlı bir işletme olmaktan çıkması, buraların kapanmasına yok açmıştır. Yaşadığımız modern hayatta umumi hamamlara artık eskisi kadar rağbet edilmemesi üzerine, hamamların hızla tahrip edilerek arsalarına inşaat yapılması örnekleri yaşanmıştır. Hamamların ihmale uğramasında sosyal hayatın değişmesi, erkekler için olduğu kadar kadınlar için de günlük hayatta hamamın eski önemini kaybetmesinin büyük payı vardır.

Ancak unutulmaya yüz tutmuş hamamlar, yabancıların ilgisi, sağlık sektöründe bir alternatif olma gibi nedenler ile 2000'li yıllardan itibaren tekrar hatırlanmaya başlanmıştır. Özellikle otellerin ya da özel girişimcilerin kurguladığı Spa merkezleri, hamamı günümüzde tekrar önemli hale getirmiştir. Bu çalışma kapsamında Üsküdar'da mevcudiyetini devam ettiren hamamlar ve işletmecilerine ulaşılmıştır. Ancak yüzyıllar boyunca sahip olduğumuz bu kültürün geleceğe doğru aktarılması için, konu hakkında daha detaylı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akbatu Şinasi, *İstanbul Hamamları*, İstanbul İl Yıllığı, İstanbul, 1973.
- Altınay Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Aru Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İTÜ Mimarlık Fak. Yayını, İstanbul, 1940.
- Danışman Zuhuri, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Z. Danışman yayınevi, c.1, 2, İstanbul, 1969.
- Haskan Mehmet Nermi, *İstanbul Hamamları*, Turing Yayınları, İstanbul, 1995.
- Haskan Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi yayınları, c.2, İstanbul, 2001.
- Koçu Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1958.
- Konyalı İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, c.3, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1977.
- Köseoğlu Nermin, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sayı 128, İstanbul, 1952.
- Kuran Abdullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Raşid Mehmed, *Tarih-i Raşid*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1865
- Süreyya Mehmed, *Sicill-i Osmani*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, cilt 1, İstanbul, 1996.
- Şehsuvaroğlu Haluk Yusuf, *Boğaziçi'ne Dair*, Turing Yayınevi, İstanbul, 1986.
- Ünsal Behçet, "Sinan'ın Son bir Eseri: Üsküdar Büyük Hamamı'nın Asli Şekline Dönüşümü", *TAC*, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını, sayı 1, İstanbul, 1986.